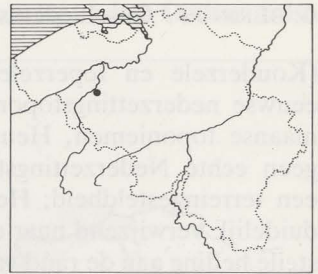

G. BERINGS

Geschiedenis en archeologie: de vroeg-middeleeuwse bewoning in het Oudenaardse

Clio en de spade, geschiedenis en archeologie, het is een gemengd huwelijk, dat weliswaar door alle ruimdenkenden wordt toegejuicht, maar waarvan in realiteit vaak weinig in huis komt. Het historisch-archeologisch project in het Oudenaardse vormt dan ook een gunstige uitzondering op de regel¹. De archeoloog die denkt aan het Oudenaardse, denkt aan de opgravingen van Dirk Callebaut in Petegem en Ename². Hierdoor kennen we inderdaad tot in de details twee uitgelezen vroeg-middeleeuwse sites.

Het ontbreekt ons echter nog aan een globaalbeeld van de vroeg-middeleeuwse bewoning in de Scheldtvallei rond Oudenaarde. Enkele proefsleuven en de algemene veldprospectie die sinds twee jaar 's winters wordt ondernomen, vormen hiertoe een aanzet.

Het leek ons daarbij erg nuttig om die zelfde materie ook vanuit historisch, of beter niet-archeologisch oogpunt, te benaderen. Ik schrijf «niet-archeologisch», omdat de traditionele historische bronnen ons slechts heel weinig bijbrengen. Slechts 9 sites worden vóór het jaar 1000 in de geschreven bronnen vermeld, op Ename en Petegem na, zonder verdere details.

Heel anders staat het met de toponymie

We hebben op basis van de middeleeuwse bronnen, en enkele latere bronnen zoals de landboeken, en oude kaarten, zoveel mogelijk toponiemen verzameld. Dit leverde een fichier op van over de 1.500 plaatsnamen. Hieronder een aantal Keltische toponiemen³. Mater, bijvoorbeeld, dat oorspronkelijk de naam is van de Sint-Amalbergabeek die bij de dorpskom van Mater ontspringt. De naam verwijst naar een oude heidense vruchtbaarheidskultus aan deze bron. Of nog Bevere, dat zoveel betekent als «beek waar bevers wonen».

Ook Eine en Melden zijn oorspronkelijk Keltische namen voor beken, net zoals Zwalm en Maarke. Dat zoveel beekjes een Keltische naam dragen wijst op zichzelf al op een relatief belangrijke bewoning in de eeuwen voor het begin van onze jaartelling. Eén nederzetting draagt zelf een oorspronkelijke Keltische naam: Welden, «de woonplaats van Wandilo».

Binnen ons onderzoeksterrein vinden we slechts twee Gallo-Romeinse toponiemen, Kaster en Oosse, beide aan de westgrens van Mater. Men kan dus wel met zekerheid stellen dat bij het begin van de Germaanse kolonisatie de streek al lang geen ongerept natuurgebied meer was.

Van de Germaanse kolonisatie getuigen vooral de toponiemen op *-hem* en *-ingahem*, respectievelijk met de betekenis van «woonplaats van» en «woonplaats van de lieden van», in beide gevallen gevolgd door een persoonsnaam. Het zijn dus heel duidelijk namen van nederzettingen, minimaal de woning van één persoon, maximaal die van een clan. Het type toponiem werd aangewend van de 6de tot ten allerlaatste de 10de eeuw⁴. We vinden er in ons gebied 21. Een aantal van deze plaatsen zijn in de volgende eeuwen uitgegroeid tot volwaardige dorpen. Volkegem, Leupegem, Elsegem, Petegem, Moregem en Mullem (oudste vorm Molthem) zal iedereen als dusdanig herkennen. De 15 andere, in oorsprong dus evenwaardige nederzettingen, zijn door de omstandigheden niet tot een dorp uitgegroeid. Het zijn vaak gehuchten geworden, zoals Rooigem op het grondgebied van Mater, of nog Herlegem op het grondgebied van Eine; soms zijn ze als bewoningskern in latere tijden opgegeven, zoals Eppegem op het grondgebied van Mater en Kottem op het grondgebied van Petegem. Behalve de namen op *-hem* of *-ingahem*, vinden we nog 2 toponiemen op *-sali*

1 Onderzoek uitgevoerd dank zij de medewerking van het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, de Rijksdienst voor Arbeidsvoorziening, het Gemeentebestuur van Oudenaarde, de N.D.O. en de R.U.G.; met dank aan Prof. Dr. L. Milis en D. Callebaut.

2 Callebaut 1979, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985 en 1986.

3 Het studieterrein strekt zich uit over Groot-Oudenaarde (Welden, Nederename, Ename, Mater, Volkegem, Leupegem, Melden, Heurne, Eine, Mullem, Bevere en Oudenaarde) en over Petegem, Moregem en Elsegem (gem. Wortegem-Petegem) (fig. 1). De toponymische analyses gebeuren in hoofdzaak op basis van Gysseling, 1960.

4 Gysseling & Verhulst, 1969.

(Kouderzele en Ieperzele), eveneens vroeg-middeleeuwse nederzettingstoponiemen. Twee andere Germaanse toponiemen, Heurne en (Neder)Ename zijn geen echte Nederzettingstoponiemen. Ze wijzen op een terreingesteldheid; Heurne betekent «bergspits», duidelijk verwijzend naar de ligging van het site op de steile helling aan de rand van de Scheldevallei; Ename, oorspronkelijk gebruikt voor Nederename, gaat terug op *hamma*, wat betekent «landtong uitspringend in een overstromingsgebied», hier vanzelfsprekend dat van de Schelde, voorafgegaan door *Agin-*, waarschijnlijk de naam van de bewoner of bezitter van de plaats⁵. Het zijn dus geen echte nederzettingstoponiemen, maar beide plaatsen worden wel al respectievelijk in 989 en aan het eind van de 9de eeuw in de bronnen vermeld als nederzetting.

Voeg bij dit alles nog de plaatsen met een ouder toponiem, althans die welke een duidelijke continuïteit als nederzetting vertonen, namelijk Welden, Mater, Melden, Bevere en Eine. Zo komen we, enkel via de toponymie, aan een totaal van een 30-tal vroeg-middeleeuwse bewoningssites, waarvan het overgrote deel ook exact te lokaliseren is. Rekening houdend met het feit dat in de loop der eeuwen zeker nog een aantal vroeg-middeleeuwse toponiemen verloren zijn gegaan — ook ons bronnenmateriaal is geografisch erg ongelijk verdeeld — komen we hier tot een hoge concentratie van vroeg-middeleeuwse bewoning.

Bekijken we nu eens een aantal van deze nederzettingen in close-up

Welden (fig. 2)

In de huidige situatie ligt de dorpskern van Welden, via de Mgr. Lambrechtstraat (de vroegere Pontstraat), 1.250 m. van de Schelde verwijderd. Vroeger vertoonde de rivier hier echter een veel kronkelender karakter, en wat belangrijker is, het overstromingsgebied van de Schelde strekte zich uit tot waar nu in het landschap de 10 m.-grens ligt, ter hoogte van de Rotwaterloop en de Reytstraat. Zo ligt het site van Welden op amper 200 m. van het alluviaal gebied, een zone die in de vroege middeleeuwen zeker niet in aanmerking kwam voor bewoning of landbouw.

Aan de zuidkant wordt het site afgegrensd door de Oossebeek met een vrij brede strook beekalluvium. Het stukje Welden tussen de dorpskern en Nederename vertoont in hoofdzaak eveneens een moerassig karakter, met wat kleine bosjes en wat weidegrond. Conclusie uit dit alles: in het gebied tussen Schelde en Oossebeek rest er nog maximaal 40 ha. die voor vroeg-middeleeuwse bewoning en landbouw in aanmerking komt. Behalve het bewoningssite van Welden is dat nog enkel de Weldenkouter, gelegen op een licht verheven zandleemrug. Op deze kouter moet dus de landbouwgrond van het vroeg-middeleeuwse Welden gesi-

tuërd worden. Tijdens de late middeleeuwen is deze kouter wellicht aan de randen nog wat uitgebreid. Nu nog vertoont de kouter, ondanks moderne drainage-technieken, tijdens langdurige regenperiodes, drassige delen aan de randen. In de vroege middeleeuwen kan de bruikbare grond niet groter geweest zijn dan 30 ha. Rekening houdend met de miserabele omstandigheden waarin deze gronden toen werden bewerkt, impliceren deze 30 ha. maar een heel kleine nederzetting. Veel meer dan één grote familie met wat onderhorigen kan er in Welden niet gewoond hebben.

Wie de streek kent zal opmerken dat Welden zich ook nog ver over de Oossebeek uitstrekt. De terreingesteldheid en vooral de toponymie van het gebied getuigen echter van het vroegere moerassige en verder bosrijke karakter van dit gedeelte van Welden. Was het misschien wel geen aaneengesloten bos meer, veel plaats voor nederzettingen en landbouw zal er niet geweest zijn. Pas in de 11de en 12de eeuw werden deze gronden op grote schaal ontgonnen.

Nederename (fig. 2)

Ook hier treffen we in de brede Scheldebocht een uitgestrekte alluviale vlakte. De dorpskern zelf ligt echter vlak bij een scherpe Scheldebocht, aan de steile oever, op een droge, veilige, strategische plaats. Dit is de oorspronkelijke kern van het «Ehinham» dat aan het eind van de 9de eeuw wordt vermeld⁶. Naast de dorpskern ligt ook hier weer een duidelijk waarneembare kern van oude landbouwgrond, de kouter van Nederename. Ook hier wordt de kouter omringd door minder vruchtbare gronden die in de vroege middeleeuwen zeker onbebouwd waren. Ook hier meet de kouter zo'n 30 ha.

Op deze manier kunnen we onze tocht door de Scheldevallei verderzetten⁷ (fig. 7).

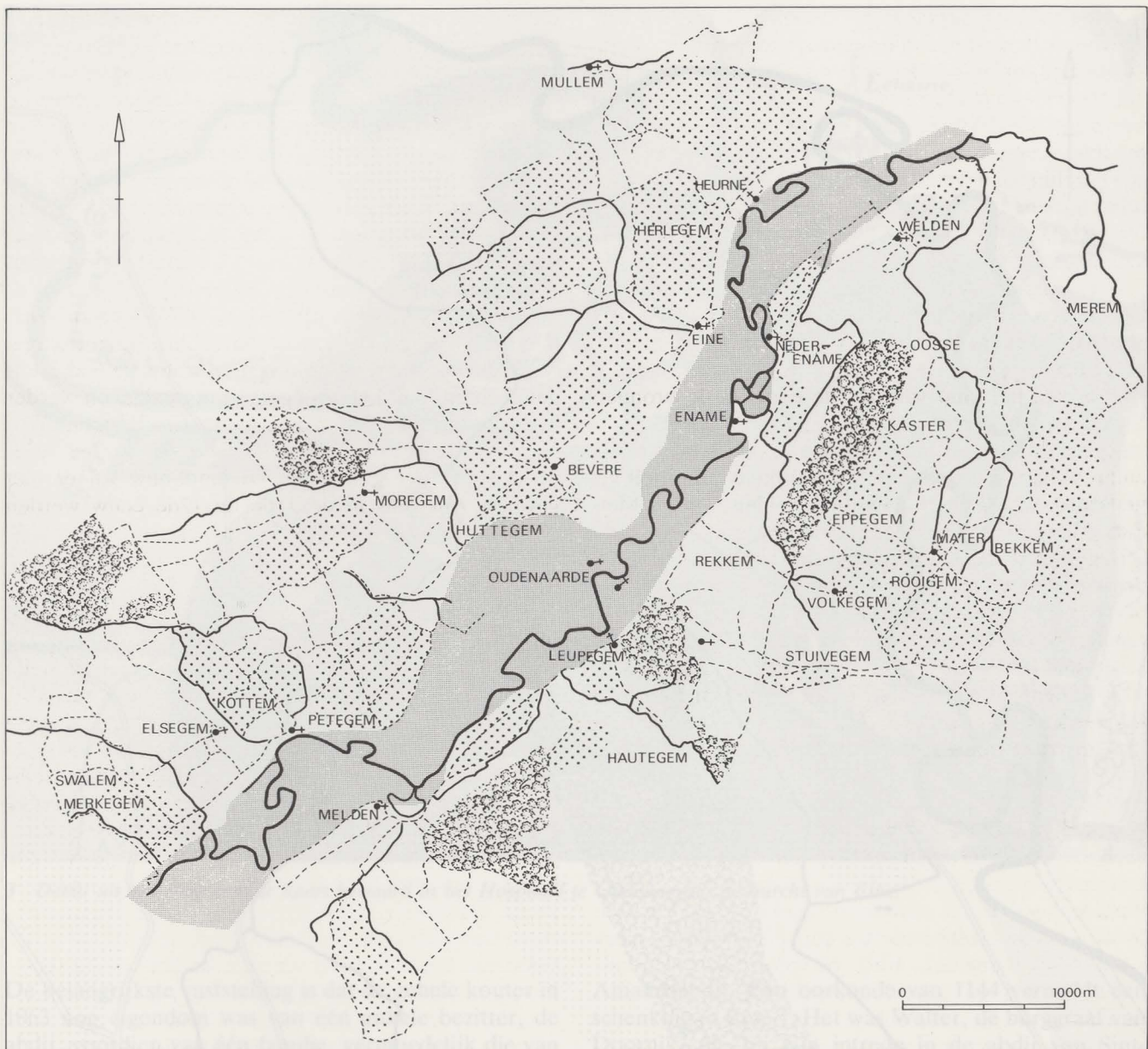
Telkens treffen we de combinatie aan van een kouter en een vroeg-middeleeuws site zoals we dat door het toponymisch onderzoek hadden gedetermineerd. Dit geldt dus ook voor die vroeg-middeleeuwse sites die niet tot een dorp zijn uitgroeid, zoals Kottem met de Kottemkouter op het grondgebied van Petegem en Herlegem met de Herlegemkouter op het grondgebied van Eine.

Enkel het zeer uitgestrekte open landschap (meer dan 200 ha.) ten zuiden van Mater lijkt op het eerste gezicht niet te beantwoorden aan het vooropgestelde type één nederzetting - één kouter. Vermoedelijk gaat het echter om oorspronkelijk geïsoleerde kouters die tijdens de tweede helft van de middeleeuwen, door ontginningen aan de randen, in elkaar zijn gaan vloeien. Inderdaad vinden we hier verspreid over de rand van het grote koutercomplex, een aantal vroeg-middeleeuwse sites, elk met hun kouter. Zo is er Mater met de Amalbergakouter, Rooigem met de Rooigemkouter, Volkegem met het Volkegemveld, enz. Bij

5 Milis 1974.

6 Gysseling & Koch 1950, 138; Milis 1974.

7 De volledige resultaten van het onderzoek zullen later door de stad Oudenaarde worden gepubliceerd.

1 Algemene overzichtskaart van het Oudenaardse.

verdeling van het hele koutercomplex over de verschillende sites komen we hier aan een gemiddelde van ongeveer 35 ha. Rekening houdend met de vroegere scheiding van de kouters benadert dit opnieuw sterk onze constante van ca. 30 ha.

Over drie sites en hun kouter hebben we meer historische gegevens

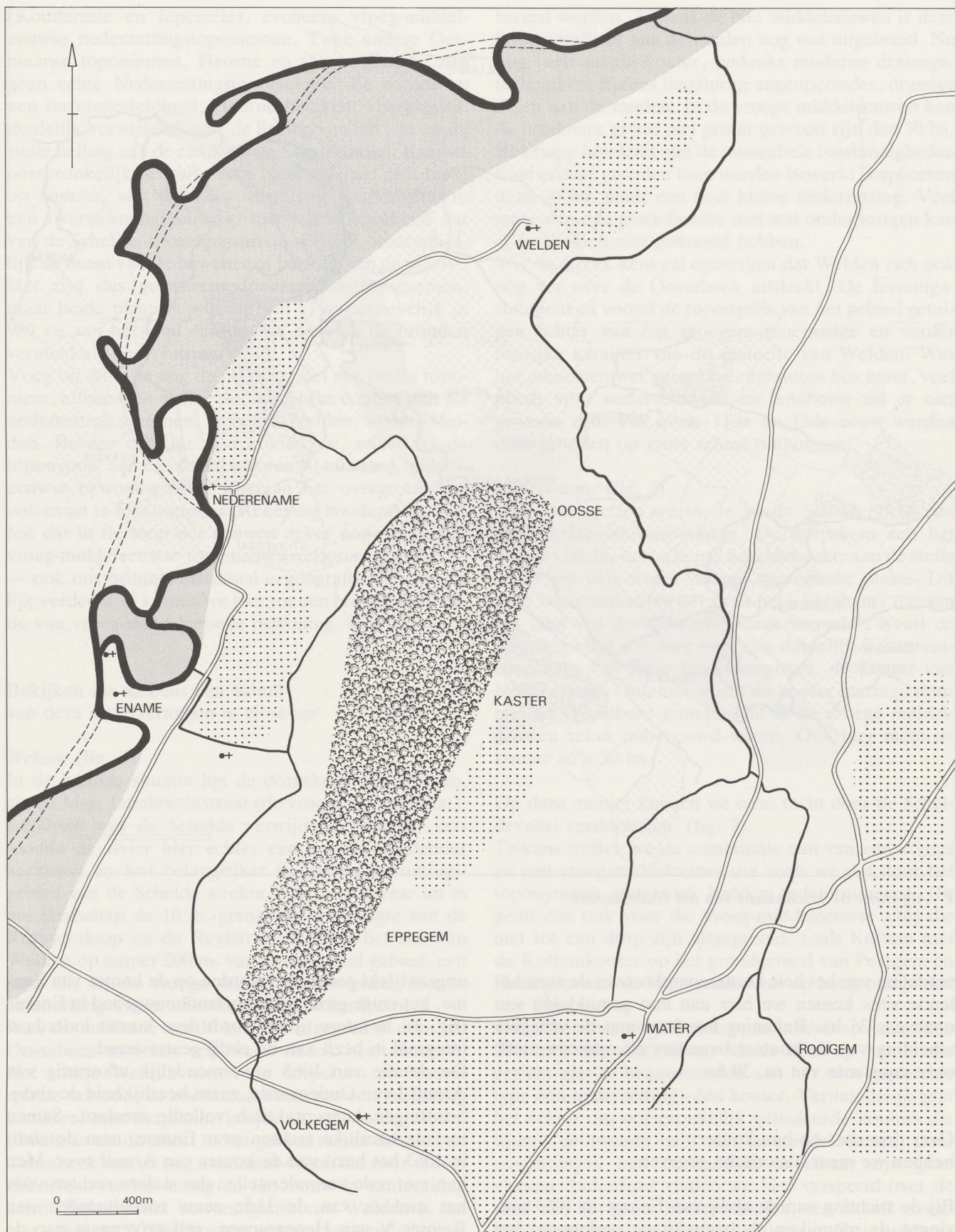
Bij de stichting van de abdij van Ename in 1063 ontvingen de monniken als begindotatie ondermeer het bijna volledige grondgebied van Ename. Dit omvatte de ruïnes van de vroegere burcht, heel wat woeste grond, maar ook 6 *mansi*, dit zijn 6 boerderijtjes met een totale oppervlakte aan grond van 36 ha⁸. Het overwegend aandeel landbouwgrond hiervan moet

ongetwijfeld gesitueerd worden op de kouter van Ename, het enige grote complex landbouwgrond in Ename (fig. 2). In latere tijden wordt deze kouter inderdaad integraal in bezit van de abdij geattesteerd.

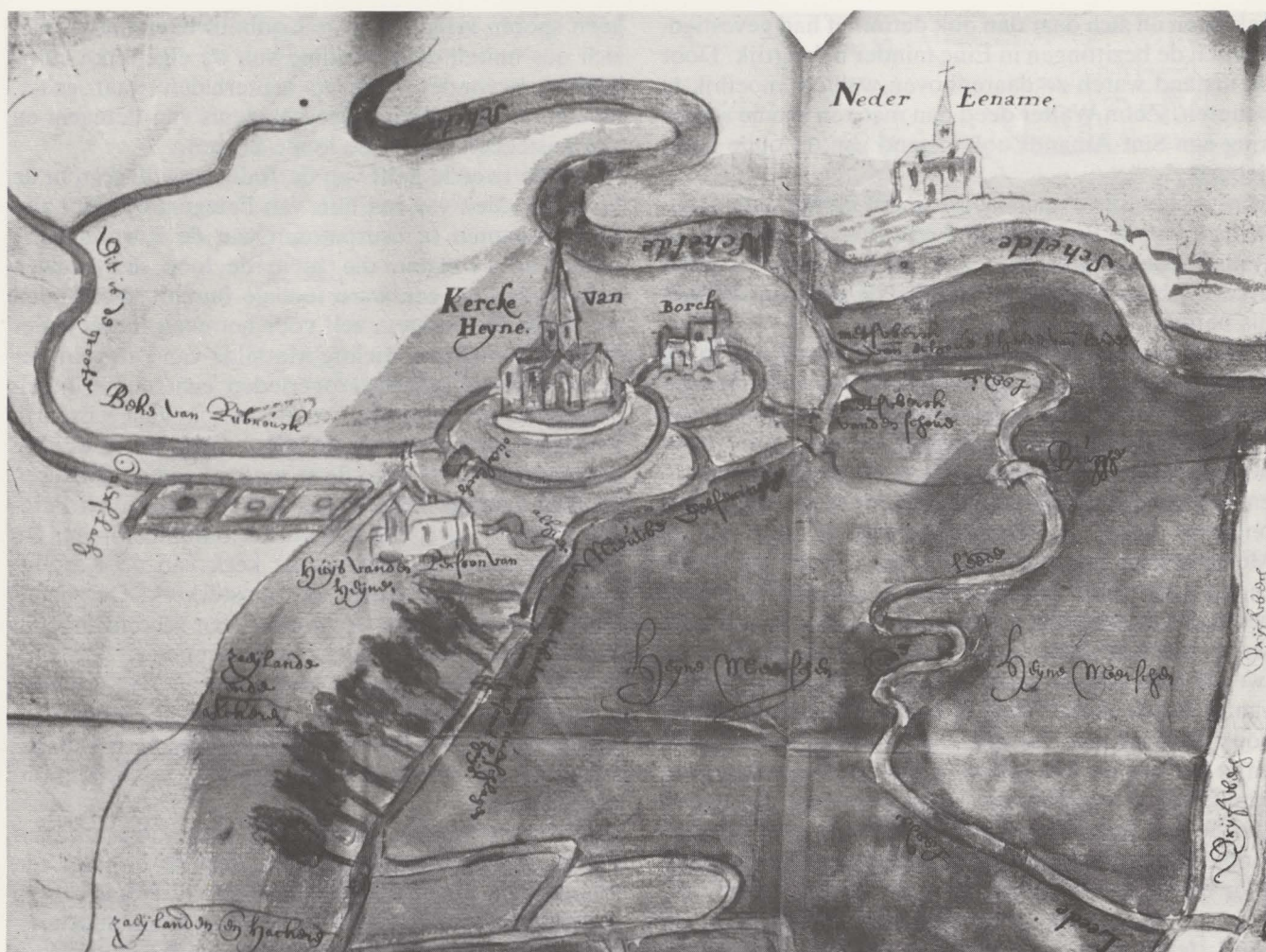
De dotatie van 1063 is vermoedelijk afkomstig van Arnulf I van Oudenaarde, wiens heerlijkheid de abdijbezittingen later praktisch volledig omsloot. Samen met de heerlijke rechten over Ename, nam de abdij in 1063 het bezit van de kouter van Arnulf over. Men kan met rede veronderstellen dat al deze rechten vóór het midden van de 11de eeuw toebehoorden aan Reinier V van Henegouwen, zelf erfgenaam van de Enaamse bezittingen van de familie van Verdun, stichters van de burcht van Ename⁹.

8 Gysseling & Koch 1950, 267-268; Milis 1961, 5-6.

9 Milis 1974.

2 Kaart met de kouters te Welden, Nederename en Ename.

3 Detail uit een 16de-eeuwse kaart bewaard in het Hospitaal te Oudenaarde: de burcht van Eine.

De belangrijkste vaststelling is dat de gehele kouter in 1063 nog eigendom was van één enkele bezitter, de abdij, voordien van één familie, vermoedelijk die van de Oudenaardes.

Verplaatsen we ons nu naar de linker Schelde-oever, naar Eine. In noordwestelijke richting sluit bij Einedorp een groot koutercomplex aan (fig. 1). Het gedeelte dat dichtst bij Einedorp ligt wordt in het landboek van 1683-1687¹⁰ Molenkouter genoemd, naar de Meesmolen die op de hoek van de Molenstraat (ook Herlegemweg) en de huidige Fietelstraat stond. In dit landboek worden op deze kouter 14 percelen beschreven die toebehoorden aan de abdij van Sint-Amans aan de Scarpe¹¹. Deze percelen strekken zich uit over een totale oppervlakte van ongeveer 23 ½ ha.

Hoe komt deze verafgelegen abdij aan zo uitgebreide bezittingen (met nog enkele kleinere percelen elders 33 ha.) in Eine?

Om dit te achterhalen moeten we nog vijf eeuwen verder terug gaan in de geschiedenis van de Sint-

Amandsabdij. Een oorkonde van 1144 vermeldt een schenking in Eine¹². Het was Walter, de burggraaf van Doornik, die bij zijn intrede in de abdij van Sint-Amans, zijn *allodium*, zijn vrij erfelijk goed, in Eine aan de abdij schonk. Voordien inde de abdij al de inkomsten op deze gronden. Dit vruchtgebruik hadden ze gekregen van Radbod, aartsdiaken van Doornik, de zoon van de voornoemde Walter. Deze Radbod was nog vóór zijn vader in dezelfde abdij ingetreden en was inmiddels, in 1144, al gestorven.

Hoe kwam deze familie van Walter, burggraaf van Doornik, in het bezit van goederen in Eine? Heel eenvoudig, omdat deze Walter de kleinzoon was van Adelard, heer van Eine¹³. Zijn vader Evrard Radulf, de zoon dus van Adelard van Eine, had zich tussen 1075 en 1085 het burggraafschap van Doornik weten toe te eigenen. Evrard Radulfs broer, Cono, zette de familietak in Eine verder. Evrard Radulf moet dus bij de dood van zijn vader Adelard, zijn rechtmatig erfdeel in Eine hebben gekregen. Omdat hij ondertussen in Doornik veel aantrekkelijker perspectieven had

10 Castelain 1967.

11 Saint-Amand-les-Eaux; dép. du Nord; arr. Valenciennes.

12 D'Herbomez s.d., II, 3-4 nr. 3; Platelle 1962, 167 en 194.

13 Warlop 1968, II, 187.

gekregen en zich daar dan ook definitief had gevestigd, werden de bezittingen in Eine minder belangrijk. Door de afstand waren ze daarenboven wellicht moeilijk te beheren. Zoon Walter deed dan met een vrome schenking aan Sint-Amands ook afstand van dit oude familiebezit.

M.a.w., het Sint-Amandsbezit stamt uit het oude familiebezit van de Eines. Voor zover geweten had Evrard Radulf maar één broer, Cono, en kan men dus redelijkerwijze veronderstellen dat het de helft van de erfenis betreft.

Waaruit bestond Evrard Radulfs deel exact? Laten we de verspreide percelen meers buiten beschouwing (ongeveer 9 ½ ha.). Die kunnen eventueel het gevolg zijn van latere vrome schenkingen aan de abdij door inwoners van Eine. De hoofdbrok van de abdijbezittingen, en dus van die van Evrard Radulf, werd gevormd door ongeveer 23 ½ ha. landbouwgrond, gelegen op de Molenkouter, met daarbij één erf. Dit erf lag in het centrum van Eine, binnen het site waar zich de burcht bevond. Deze burcht is in de actuele situatie te lokaliseren tussen de kerk en het station¹⁴. Een kaart uit de tweede helft van de 16de eeuw geeft nog mooi het site van de burcht weer¹⁵ (fig. 3). In het 17de eeuwse landboek heet het «*een vervallen mote, wallen en beweet*»¹⁶ en is het op het ene erf na in het bezit van de baron van Eine, de rechtmatige erfgenaam van de aloude familie van Eine. Dezelfde baron bezat op de aansluitende Molenkouter een groot aantal percelen, in totaal voor een oppervlakte van 23 ¼ ha. M.a.w., de baronnen van Eine bezaten er praktisch evenveel als de abdij; terug in de tijd betekent dat dat Cono op de kouter net evenveel bezat als zijn broer Evrard Radulf. We kunnen dus met zekerheid vaststellen dat vóór de dood van hun vader Adelard van Eine, die voor het laatst wordt vermeld in 1067, de volledige kouter (ongeveer 46 ha.) onverdeeld in handen was van de heren van Eine, die hun residentie hadden in hun burcht, net aan de rand van deze kouter.

Het derde site waarover we op historisch vlak iets meer weten is dat van Petegem (fig. 1).

Hier werden enkele jaren terug de resten van een Karolingische *curtis* opgegraven¹⁷. In de 8ste en 9de eeuw stonden hier een woonhuis, een zaal, een kerkje en een begraafplaats. De historische bronnen bevestigen dat het hier om een bestuurlijk centrum gaat¹⁸. Naar analogie met Vitry-en-Artois kan men hier spreken van een *villa publica*¹⁹. In de autarchische economie van de vroege middeleeuwen impliceert dat, dat er vlak bij ook een landbouwexploitatie moet zijn geweest. Bij de opgravingen werden hiervan echter

geen sporen vrijgelegd. De landbouwexploitatie moet zich dus buiten de omwalling van de eigenlijke *curtis* hebben bevonden. Om te achterhalen waar exact, moeten we de recentere geschiedenis van Petegem en zijn kasteelsite onder de loupe nemen.

Vanaf de tweede helft van de 10de eeuw duiken in de bronnen leden van het huis van Petegem op. Het zijn de erfgenamen of usurpatoren van de Karolingische *curtis* van Petegem, die ze in de loop der eeuwen uitbouwden tot een ware feodale burcht. We krijgen de familie in Petegem zelf voor het eerst in het vizier in 1082. In dat jaar stichtte Mathilde van Petegem, ter nagedachtenis van haar overleden echtgenoot Ingelbrecht III van Petegem, een klooster in haar kasteel²⁰. Voor het onderhoud van de kanunniken die er werden ondergebracht, schonk deze *mater familias* goederen uit haar familiebezit, samen met de tiende van Petegem. Het klooster lag binnen het burchtcomplex. De Sint-Martinuskerk, destijds de kerk van de Karolingische *curtis*, deed dienst als kloosterkerk. De goederen die Mathilde aan de geestelijken schonk moeten wellicht direct in de buurt gelegen hebben.

In heel deze situatie komt weinig verandering wanneer in het tweede kwart van de 12de eeuw het kloostertje aan de abdij van Sint-Diederik in Reims wordt geschonken. Zo wordt het een proosdij, nu door monniken bevolkt.

Grote veranderingen hadden wel plaats aan het eind van de 13de eeuw. Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen, kocht toen de heerlijkheid Petegem. Op aandringen van zijn vrouw Isabella, kwamen de Klarissen van Werken zich ook in Petegem vestigen²¹. Voor hen werd in 1292 het klooster van Beaulieu opgericht. Twee kerkelijke instellingen op enkele honderden meter van elkaar was van het goede teveel. De monniken van Sint-Diederik werden, wellicht onder druk, bewogen om hun goederen af te staan aan het nieuwe klooster. Ze ontvingen in ruil een hoeve met aanpalende grond net ten noorden van de huidige dorpskern van Petegem²². Wat kreeg Beaulieu daar in 1292 van de monniken voor in ruil?

Vooreerst een *manerium*, een hofstede, die expliciet gesitueerd wordt langs de Schelde, tussen het klooster van Beaulieu en de rivier. Een 18de eeuwse kaart van Petegem, vermoedelijk een kopie van een oudere kaart, geeft nog de ligging van deze hoeve exact weer²³ (fig. 4). Bij deze hofstede kregen de kloosterlingen, omgerekend naar huidige landmaten, 21 ha. landbouwgrond. Deze oppervlakte komt wonderwel overeen met de oppervlakte van de Muurkouter. Deze kouter, genoemd naar de abdijsmuur, of misschien eerder naar de muur rond het gehele kasteelcomplex, ligt

14 Callebaut 1980; Callebaut & Milis 1982, 74.

15 Archief van het O.L.V.-Hospitaal te Oudenaarde (O.C.M.W.).

16 Castelain 1967.

17 Callebaut 1981; Callebaut en Milis 1982.

18 Berings 1986.

19 Vergelijk «*Actum Vitreiaco, villa publica*» uit de schenking van Gisela, de weduwe van Everard van Frioul aan de abdij van Cysioing

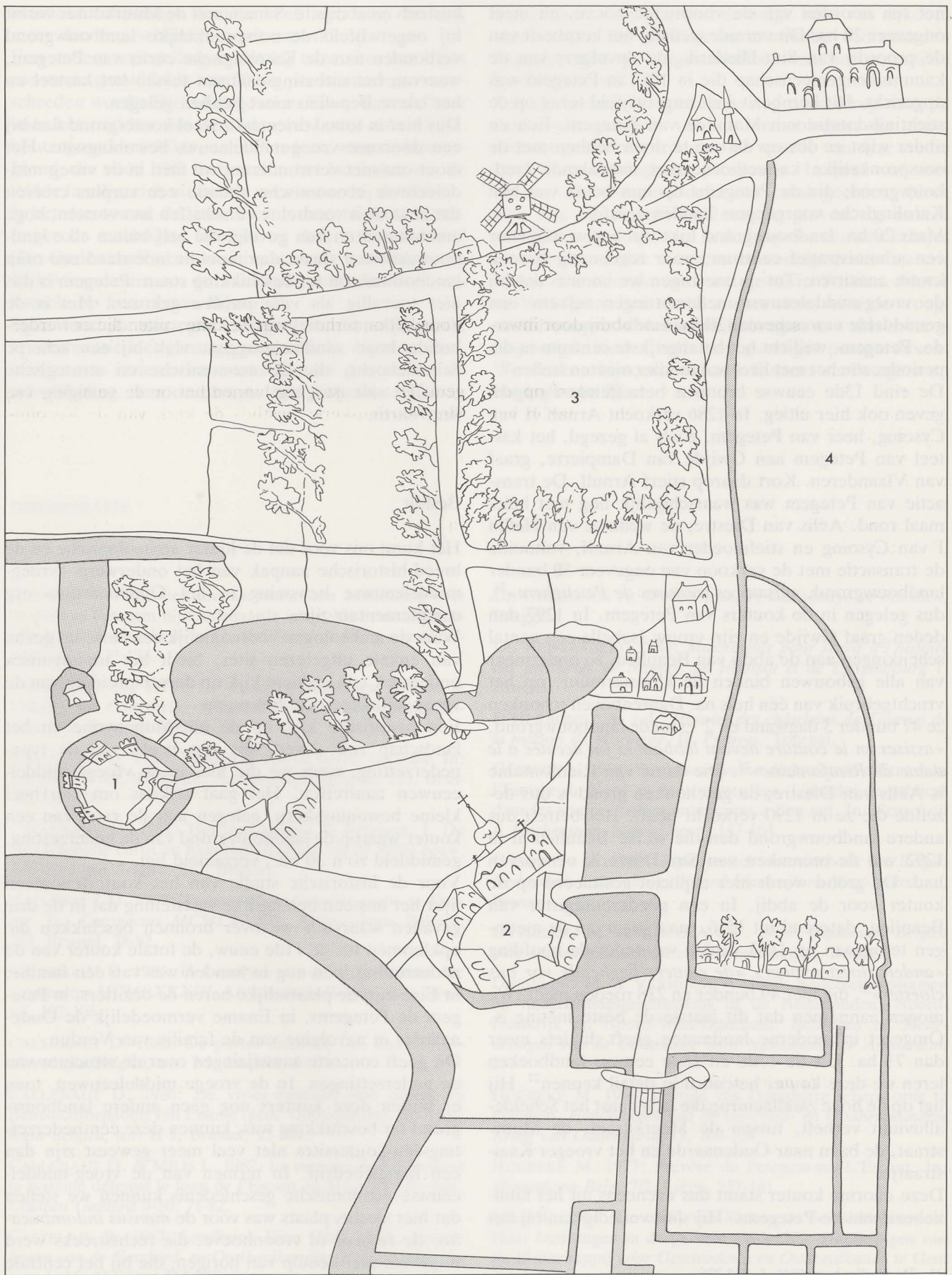
(De Coussemaker s.d., 7-8 nr. I-II); over de term *publicus* zie Génicot 1984 (met dank aan Prof. Dr. L. Milis).

20 Hoebeke 1977.

21 Hoebeke 1964.

22 Hoebeke 1964; De Ghellinck 1894, 7-10.

23 Kaart in het ongeklasseerd archief van de familie Pycke, bewaard op het Liedtskasteel te Oudenaarde.

4 Ongedateerde kaart uit het niet geklasseerde archief van de familie Pycke, bewaard op het Liedtskasteel te Oudenaarde: het kasteel en het klooster van Beaulieu te Petegem.

net ten noorden van de voormelde hoeve, en meet ongeveer 20 ha. Dit vormde wellicht het kernbezit van de proosdij van Sint-Diederik, de opvolgers van de kanunnikengemeenschap die in 1082 in Petegem was opgericht. Dit kernbezit gaat ongetwijfeld terug op de stichtingsdotatie van Mathilde van Petegem. Een en ander wijst er dus op dat we te doen hebben met de oorspronkelijke kasteelhoeve met aanpalende landbouwgrond, die de Petegems op hun beurt van hun Karolingische voorgangers hadden geërfd.

Maar 20 ha. landbouwgrond lijkt wel erg weinig voor een administratief centrum, waar regelmatig bezoek kwam aanzitten. Tot nu toe zagen we immers dat bij de vroeg-middeleeuwse nederzettingen telkens een gemiddelde van ongeveer 30 ha. landbouwgrond hoorde. Petegem, wellicht het belangrijkste centrum in die periode, zou het met heel wat minder moeten stellen?

De eind 13de eeuwse bronnen betreffende Petegem geven ook hier uitleg. In 1286 verkocht Arnulf II van Cysoing, heer van Petegem, zoals al gezegd, het kasteel van Petegem aan Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen. Kort daarop stierf Arnulf. De transactie van Petegem was waarschijnlijk nog niet helemaal rond. Aélis van Diestre, de weduwe van Hellin I van Cysoing en stiefmoeder van Arnulf, voltooide de transactie met de verkoop van ongeveer 50 bunder landbouwgrond, «*gisans es coutures de Petenghem*»²⁴, dus gelegen in de kouters van Petegem. In 1297 dan deden graaf Gwijde en zijn vrouw Isabella een aantal schenkingen aan de abdij van Beaulieu, zo ondermeer van alle gebouwen binnen de kloostermuur, op het vruchtgebruik van één huis na. Daarenboven schonken ze 47 bunder 3 dagwand en 2 ½ roede landbouwgrond, «*assises en le couture devant labbaie ki fut accatée à le dame de Rieufontaine*»²⁵. Die dame van Rieufontaine is Aélis van Diestre; de geschonken grond is dus dezelfde die ze in 1290 verkocht heeft. Het betreft dus andere landbouwgrond dan die welke Beaulieu al in 1292 van de monniken van Sint-Diederik verworven had. De grond wordt hier expliciet gesitueerd op de kouter voor de abdij. In een goederenregister van Beaulieu, daterend uit 1516, maar waarvan de metingen teruggaan op 1483 vinden we onder de hoofding «*anden cloestercauter*» «*de cautere liggende vor ons cloester*»²⁶, die hier 49 bunder en 218 roeden meet. We mogen aannemen dat dit laatste de beste meting is. Omgezet in moderne landmaten geeft dit iets meer dan 71 ha. Uit de 17de en 18de eeuwse landboeken leren we deze kouter helemaal in detail kennen²⁷. Hij ligt op de hoge zandleemrug die zich naast het Scheldealluvium verheft, tussen de Meersstraat, de Muurstraat, de baan naar Oudenaarde en het vroeger Kaaistraatje.

Deze enorme kouter stamt dus eveneens uit het familiebezit van de Petegems. Hij sluit volledig aan bij het

kasteel- en abdijsite. Samen met de Muurkouter vormt hij ongetwijfeld de oorspronkelijke landbouwgrond verbonden aan de Karolingische *curtis* van Petegem, waarvan het uitbatingscentrum tussen het kasteel en het latere Beaulieu moet hebben gelegen.

Dus hier in totaal driemaal zoveel koutergrond dan bij een doorsnee vroeg-middeleeuws bewoningssite. Het moet ons niet verwonderen; wil men in de vroeg-middeleeuwse economische situatie een surplus creëren dat in staat is voedsel te verschaffen aan vorsten, hoge ambtenaren en hun gevolg, die zelf buiten elke landbouwactiviteit staan, dan moet er inderdaad een ruim landbouwareaal ter beschikking staan. Petegem is dus niet toevallig als *villa publica* gekozen. Het is de natuurlijke situatie van het site, met de zeer uitgebreide hoge zandleemruggen, vlak bij een scherpe Scheldebocht, die de economische en strategische *conditio sine qua non* vormde voor de vestiging van deze *curtis*.

Besluit

Het komt ons voor dat de louter archeologische en de breed-historische aanpak van het onderwerp «vroeg-middeleeuwse bewoning in het Oudenaardse» erg complementair zijn.

Waar de archeologen voornamelijk een close-up geven van enkele uitgelezen sites, biedt het toponymisch onderzoek een ruimere kijk op de verspreiding van de vroeg-middeleeuwse bewoning.

Een historische kijk op de microtoponymie en het landschap zelf, levert ons een beeld van de typenederzetting, zoals we die hier in de vroege middeleeuwen aantreffen. Het gaat telkens om een heel kleine bewoningskern, gelegen aan de rand van een kouter waarop de landbouwgrond van de nederzetting, gemiddeld zo'n 30 ha., verzameld ligt.

Voor de historische studie van het kouterfenomeen lijkt het ons een belangrijke vaststelling dat in de drie gevallen waarvoor we over bronnen beschikken die opklimmen tot de 11de eeuw, de totale kouter van de nederzetting toen nog in handen was van één familie; in Eine zijn de plaatselijke heren de bezitters, in Petegem de Petegems, in Ename vermoedelijk de Oudenaardes in navolging van de familie van Verdun.

Dit geeft concrete aanwijzingen over de structuur van de nederzettingen. In de vroege middeleeuwen, toen er buiten deze kouters nog geen andere landbouwgrond ter beschikking was, kunnen deze één-nederzetting-één-koutersites niet veel meer geweest zijn dan een familiebedrijf. In termen van de vroeg-middeleeuwse economische geschiedenis kunnen we stellen dat hier slechts plaats was voor de *mansus indominicatus*, de reserve of vronhoeve, die rechtstreeks werd uitgebaat met behulp van horigen, die bij het centrale hof hoorden. Voor *mansus servili*, tenures, die door horigen voor eigen rekening werden geëxploiteerd moet hier weinig of geen ruimte geweest zijn. Het

24 De Reiffenberg 1844, I, 234-236.

25 De Ghellinck 1894, 25-29.

26 R.A. Ronse, *fonds Beaulieu Petegem*, 66, f° 2 r°.

27 R.A. Ronse, *Oud-gemeentearchief Petegem*, 367 en 368.

klassieke tweeledige domein heeft zich hier dan ook meer dan waarschijnlijk nooit ontwikkeld.

Een andere vaststelling is dat bij twee sites het bijna constante gemiddelde van 30 ha. per kouter ruim overschreden wordt. Dit is het geval in Eine, waar de heer vóór het midden van de 11de eeuw over zo'n 45 ha. koutergrond beschikte, en in Petegem, waar de koutergrond, die vóór 1082 integraal in het bezit was van de lokale familie, zich uitstrekte over om en bij de 90 ha.

Is het dan toeval dat juist hier in deze twee nederzettingen de machtigste families uit deze streek huizen? (De Oudenaardes zullen zich pas na de verovering van Rijksvlaanderen en de stedelijke ontwikkeling van Pamele op hun niveau hijsen).

De natuurlijke strategische ligging van bepaalde sites, in combinatie met gunstige economische voorwaarden, hebben ons inziens een wezenlijke rol gespeeld in de ontwikkeling van machtige heerlijkheden. En in

een periode waarin grond de enige bron van rijkdom was werden die gunstige economische voorwaarden bepaald door de uitgestrektheid van het potentiële landbouwareaal.

Van de historische speculatie nog even terug naar de realistische aanpak van de archeologen. Er moet immers gewezen worden op de waarde van deze studie voor de archeologische prospectie. In heel wat sites die we als vroeg-middeleeuws catalogeerden, biedt zich nog de mogelijkheid om te graven. In enkele gevallen is de dorpskern in de loop der eeuwen lichtjes verschoven, zodat vroegere bewoningssporen nu vrij liggen. Dit is ondermeer het geval in Welden, Mater en Volkegem. Een aantal andere sites, waar de vroeg-middeleeuwse bewoning in latere eeuwen niet meer is opgevolgd, bieden zelfs nog gunstiger perspectieven. We denken bijvoorbeeld aan Kottem en Petegem en Herlegem in Eine.

BIBLIOGRAFIE

- BERINGS G. 1986: Een nieuwe historische aanduiding over de rol van Petegem bij Oudenaarde in de 9de eeuw, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 23, 125-133.
- CALLEBAUT D. 1979: De vroeg-middeleeuwse portus te Ename. In: *Conspectus MCMLXXVIII*, *Archaeologia Belgica*, 213, Brussel, 147-151.
- CALLEBAUT D. 1980: De burcht van de heren van Eine. In: *Conspectus MCMLXXIX*, *Archaeologia Belgica*, 223, Brussel, 118-121.
- CALLEBAUT D. 1981: Het oud kasteel te Petegem. I. De Karolingische curtis en haar ontwikkeling tot de XIIde eeuw, *Archaeologia Belgica*, 237, Brussel.
- CALLEBAUT D. 1983: Tweede opgravingscampagne te Ename. In: *Conspectus MCMLXXXII*, *Archaeologia Belgica*, 253, Brussel, 78-82.
- CALLEBAUT D. 1984: Het castrum van de mark Ename. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologia Belgica*, 258, Brussel, 102-106.
- CALLEBAUT D. 1985: De portus en abdij van Ename, *Archaeologia Belgica*, n.r. I-2, Brussel, 89-94.
- CALLEBAUT D. 1986: De vroeg-middeleeuwse portus en Benedictijnenabdij van Ename (gem. Oudenaarde), *Archaeologia Belgica*, n.r. II-1, Brussel, 95-104.
- CALLEBAUT D. & MILIS L. 1982: Le castrum de Petegem et le système défensif le long de l'Escaut au Haut Moyen Age, *Château Gaillard* 9-10, 71-82.
- CASTELAIN R. 1967: Landboek Eine (1683-1687), *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 15, 41-85 en 214-285.
- DE COUSSEMAKER I. s.d.: *Cartulaire de l'abbaye de Cysoing*, s.l.
- DE GHELLINCK A. 1894: *Cartulaire de l'abbaye de Beaulieu*, Brugge.
- DE REIFFENBERG 1844: *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg* 1, Brussel.
- D'HERBOMEZ A. s.d.: *Histoire des châtelains de Tournai de la maison de Mortagne, II, Preuves*, Tournai.
- GÉNICOT L. 1984: Sur la survivance de la notion d'Etat dans l'Europe du Nord au haut moyen âge. L'emploi de publicus dans les sources belges antérieures à l'an mil. In: *Festschrift J. Fleckenstein*, Sigmaringen, 147-164.
- GYSELING M. 1960: *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland*, Brussel.
- GYSELING M. & KOCH A.C.F. 1950: *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Brussel.
- GYSELING M. & VERHULST A. 1969: Nederzettingnamen en nederzettingsgeschiedenis in de Nederlanden, Noord-Frankrijk en Noord-West-Duitsland, *Bijdragen en Mededelingen van de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 25.
- HOEBEKE M. 1964: Gwijde van Dampierre schiept orde te Petegem, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde* 13, 109-124.
- HOEBEKE M. 1977: Prévôté de Petegem-sur-L'Escaut. In: *Monasticon Belge* 7/2, Liège, 137-141.
- MILIS L. 1961: De abdij van Ename in de middeleeuwen. Haar bezittingen in de periode 1063-1250, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 15, 1-48.
- MILIS L. 1974: Ename duizend jaar? In: *Uit het rijke verleden van Ename*, Oudenaarde, 7-25.

PLATELLE H. 1962: *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Paris.

VERHULST A. (ed.) 1985: *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne. Die Grundherrschaft im frühen Mittelalter. Actes du colloque international, Gand 8-10 septembre 1983 ...*, Gent.

VERHULST A. 1969: Mot sur l'origine du mot flamand «kouter» (lat. cultura, fr. couture), *Studi Medievali* 10, 261-267.

VERHULST A. & BLOK D.P. 1981: De agrarische nederzettingen. In: *Algemene Geschiedenis van de Nederlanden* 1, Haarlem, 153-164.

WARLOP E. 1968: *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame.

- Ath (2)
- Bastogne (10)
- Bras (7)
- Darion (5)
- Enghien (3)
- Hamipré (9)
- Hoelbeek (4)
- Oudenaarde (1)
- Sibret (8)
- Wéris (6)

ISSN 0772 7488

